

مجله‌ی حافظ‌پژوهی

(مرکز حافظ‌شناسی - کرسی پژوهشی حافظ)

سال ۲۳، شماره‌ی ۲۳ (دوره‌ی جدید، شماره‌ی ۲)، بهار ۱۳۹۹

نقش سلیم نیساری در آموزش زبان فارسی و معرفی دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ

مدینه کرمی*

دانشگاه شیراز

چکیده

در این مقاله به دو حوزه‌ی مهم از فعالیت‌های سلیم نیساری پرداخته می‌شود؛ نخست، خدمات ارزنده‌ای که او در زمینه‌ی گسترش و ترویج زبان فارسی داشته که خود شامل تألیف کتاب درباره‌ی اثنای فارسی، دستور خط فارسی و آموزش زبان فارسی به غیرفارسی‌زبانان است و حوزه‌ی دوم، حافظ‌پژوهی است: در این مقاله به‌طور مشخص به معرفی کتاب دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ و روش کار او در این کتاب پرداخته می‌شود. کتاب فارسی یاد بگیرید از نیساری پیشگام تألیف کتاب در این زمینه در داخل ایران بوده است. معیارهایی چون عنوان مناسب، کیفیت نگارش و چاپ، برخورداری از تصاویر رنگی جذاب برای کمک به یادگیری فراگیران، نگارش براساس چارچوب نظری و علمی دقیق متناسب با سطح پایه، استفاده از آوانگاری و نیز پیشگامی این کتاب در نوع خود، از جمله موارد شایستگی این اثر است. دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ دقیق‌ترین محاسبه‌ی اختلاف نسخه‌های حافظ و نسخه‌بدل‌های آن است که تاکنون در زمینه‌ی حافظ‌پژوهی نوشته شده است. نویسنده در این کتاب به معرفی برخی اصطلاح‌های رایج در تصحیح نُسَخ مانند تصحیح قیاسی، دگرسانی و تفاوت آن با اشتباه، اهم نسخ و شرایط آن و همچنین به معرفی ۵۰ نسخه‌ی دیوان حافظ مربوط به قرن ۹ هجری پرداخته است. در مهم‌ترین بخش کتاب ۴۲۴ غزل حافظ را بر پایه‌ی نسخه‌های موجود و با در نظر گرفتن نوع بیان و سبک حافظ گزینش کرده و اختلاف نسخه‌ها و دگرسانی‌های آن‌ها را با ذکر جزئیات و شماره‌بندی‌های دقیق به‌صورت یک‌جا پیش روی مخاطب گذاشته است.

واژه‌های کلیدی: دگرسانی در غزل حافظ، نیساری، تصحیح، زبان فارسی.

---

* دانش‌آموخته‌ی دکتری زبان و ادبیات فاسی، دانشگاه شیراز، hafez_m@ymail.com

۱. مقدمه

سلیم نیساری از حافظ‌پژوهان و استادان بزرگ زبان و ادبیات فارسی است که خدمات ارزنده‌ای به فرهنگ ایران‌زمین تقدیم کرده است. نکته‌ی جالب توجهی وجود دارد و آن اینکه بسیاری از بزرگان زبان و ادبیات فارسی، از جمله سلیم نیساری، ترک‌زبان بوده‌اند؛ یعنی به زبانی غیر از زبان مادری خود گرایش پیدا کرده، آن را به‌خوبی فراگرفته و در گسترش و ترویج آن شاید بیش از گویشوران آن زبان کوشیده‌اند. برای این امر می‌توان دلایلی ذکر کرد؛ از جمله:

الف) چون زبان دیگری، زبان مادری آن‌ها نیست، با وسواس و درنگ و دقت ویژه آن را فرامی‌گیرند؛ بنابراین شاید بیشتر و بهتر از اهل آن زبان به ظرایف و روابط اجزای کلام و اصول و قواعد آن زبان، اعم از حوزه‌ی دستوری (صرف و نحو)، آواشناسی، معنایی و... توجه نشان می‌دهند و بر آن مسلط می‌شوند و چون در این زمینه، اطلاعات دقیقی به دست می‌آورند، اشتیاق، آن‌ها را برمی‌انگیزد که این دانش را به دیگران نیز منتقل کنند. از این روست که بسیاری از استادان زبان و ادبیات فارسی، فرهنگ‌نویسان، دستوردانان و دستورنویسان، مصححان و شارحان متون ادبی کهن و... غیر فارسی‌زبان و به‌ویژه ترک‌زبان هستند. این موضوع یادآور خدمتی است که زبان‌شناسان بزرگ ایرانی همچون سیبویه شیرازی (بیضاوی) در سده‌های آغازین اسلامی به زبان عربی کردند و نقشی که در نگارش، تدوین و ضابطه‌مند ساختن زبان عربی داشتند.

ب) مورد دوم استعداد ذاتی زبان دیگری یعنی شیرینی، گوش‌نوازی و جذابیت آن است؛ به‌ویژه اگر آن زبان از ادبیات پرباری برخوردار باشد. منظور، لزوماً ادبیات به معنی متون ادبی نیست؛ بلکه حضور عناصر ادبی در زبان است. یعنی مجموعه‌ی آنچه زبان را ادبی‌تر می‌کند؛ مانند مجازها، استعاره‌ها، ضرب‌المثل‌ها، اشارات داستانی و نیز خوش‌آهنگی زبان که ترکیب واج‌ها و واژه‌های خوش‌آهنگ به لحاظ موسیقایی زبان را زیبا و پربار می‌سازد. و زبان فارسی از این نظر یکی از غنی‌ترین زبان‌هاست. این ویژگی زبان دوم، برای فراگیر خوشایند است و او را به تفکر و تفقه در آن برمی‌انگیزد. نکته‌ی قابل ملاحظه‌ی دیگر اینکه بسیاری از حافظ‌پژوهان نیز از سرزمین آذربایجان یا دیگر مناطق ترک‌زبان ایران برخاسته‌اند که سلیم نیساری نیز در این زمره است.

در این مقاله جایگاه نیساری در زمینه‌ی گسترش آموزش زبان فارسی به اختصار نشان داده می‌شود و در بخش دیگر سخن، به معرفی کتاب *دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ* و روش کار نیساری در تدوین و فراهم‌ساختن این مجموعه‌ی ارزنده پرداخته می‌شود.

۱.۱. پیشینه‌ی پژوهش

خلیفه (۱۳۸۷) در مقاله‌ی «نگاهی به دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ دکتر سلیم نیساری» به معرفی این کتاب پرداخته و آن را پژوهشی درخور قامت حافظ دانسته است. نویسنده بی‌هیچ نقدی، تنها به توضیح مقدمات کتاب می‌پردازد. ثروتیان (۱۳۸۸) در مقاله‌ی «بررسی کتاب *دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ*» ابداع جدول‌های دگرسانی‌ها را یک رویداد علمی تاریخی می‌داند که افزون بر زیبایی و کمال، مراجعه و دریافت مطلب را آسان و لذت‌بخش کرده است و به جز در موارد استثنایی، هر پژوهشگری را در حوزه‌ی تحقیق صورت الفاظ در غزل‌های حافظ، از هر جهت بی‌نیاز می‌کند. ثروتیان علاوه بر معرفی و تمجید از این اثر گران‌بها، آن را نقد کرده، نکات و مثال‌هایی از عدم دقت نظر یا اندک‌کاستی‌های این کتاب را به خواننده می‌شناساند. برای نمونه به ابیاتی اشاره می‌کند که در بردارنده‌ی نام ممدوحان حافظ در برخی غزل‌ها بوده و در برهه‌ای از تاریخ تیموریان بنا بر مصلحت از غزل‌ها زدوده شده، اما پس از ربع‌قرن به غزل‌ها بازگشته بودند. این ابیات، اغلب در اصل غزل نیامده و در حاشیه ذکر شده‌اند. او همچنین در مواردی با نظر نیساری در گزینش دگرسانی‌ها یا واژه‌ی منتخب مخالف است و با بیان چندین مثال، این تفاوت دیدگاه را نشان داده است که بعضی از دلایل این اختلاف‌ها را توجه‌نکردن نویسنده‌ی کتاب به صورخیال و صناعات ادبی، اعمال سلیقه‌ی شخصی و استفاده از رسم‌الخط نامناسب می‌داند. نیساری (۱۳۹۰)، مقاله‌ی «اجر دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ» را در پاسخ مقاله‌ی منتقدانه‌ی ثروتیان نوشت و در آن به دفاع از خود و کتابش پرداخت. نیساری هرگونه اظهارنظری را ناظر بر موضوع و هدف تألیف این کتاب می‌داند؛ چراکه معتقد است دفتر دگرسانی‌ها به خاطر ارائه‌ی متنی خاص از غزل‌های حافظ نوشته نشده است؛ بلکه تدوین آن به منزله‌ی محکی برای ارزیابی ضبط دقیق و استناد صحیح کلمه‌ها به منابع هر متن از غزل‌های حافظ، اعم از خطی یا چاپی مورد استفاده است. نیساری چندین مورد از موارد انتقادشده را با ذکر مثال پاسخ می‌دهد و نظر منتقد را رد می‌کند. مایل هروی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان

۱۲۶ ————— مجله‌ی حافظ پژوهی، شماره‌ی ۲۳، سال ۲۳ (دوره‌ی جدید، شماره‌ی ۲)، بهار ۱۳۹۹

«درباره‌ی دگرسانی‌ها و دگرگونی‌های حافظ نیساری» دگرسانی‌های دیوان حافظ را نقطه‌ی قوت و امتیاز آن می‌داند و دلیلی بر اینکه حافظ، شاهکاری جهانی است. او بر ضرورت روش تاریخی در تصحیح و خوانش متون همگانی‌ای چون دیوان حافظ تأکید می‌کند؛ به این معنی که نسخه‌های دیوان حافظ به صورت هر سه دهه یا هر پنج دهه بررسی تاریخی شود. هر وی درباره‌ی دفتر دگرسانی‌های نیساری تحلیل یا نقد خاصی ارائه نداده است.

در زمینه‌ی جایگاه نیساری در آموزش زبان فارسی به غیرفارسی‌زبانان، مقاله‌ی ارزشمند دبیرمقدم و همکارانش (۱۳۹۰) با عنوان «استاد دکتر سلیم نیساری، پیشگام تألیف کتاب‌های آموزش زبان فارسی به غیر فارسی‌زبانان در ایران» قابل ذکر است که به معرفی کامل و جامعی از کتاب فارسی یاد بگیرید نوشته‌ی سلیم نیساری، از دیدگاه‌های گوناگون پرداخته است.

۲. بررسی موضوع

۱.۲. آموزش زبان فارسی

از جمله فعالیت‌های سلیم نیساری، تلاش ایشان در جهت گسترش و ترویج زبان فارسی و آموزش آن در داخل و خارج از ایران است. این فعالیت‌ها را می‌توان در سه موضوع انشای فارسی، دستور خط فارسی و آموزش زبان فارسی به غیرفارسی‌زبانان گنجانند.

۱.۱.۲. انشای فارسی

پی‌بردن به ارزش و اهمیت هنر نگارش و مهارت به‌کارگیری دانش زبانی در جهت نویسندگی و انشای فارسی برای دانش‌آموزان، نیساری را بر آن داشت که کلاس درس انشای فارسی را بسیار مهم‌تر از آنچه دیگران می‌پنداشتند، در نظر بگیرد و جایگاهی مستقل برای آموزش آن و ترغیب دانش‌آموزان به انشانویسی در فضای آموزش و پرورش کشور قرار دهد. یکی از نتایج این اهتمام، کتاب درس انشای فارسی است که در واقع حاصل یادداشت‌های دانش‌آموزان از سخنان او در مدت یک‌سال آموزش انشای فارسی است. با اینکه کتاب در سال ۱۳۲۸ چاپ شده و بسیاری از شرایط زمانی، زبانی، موقعیت‌های فرهنگی و فضای آموزشی ایران نسبت به آن دوره تغییر کرده، هنوز می‌تواند الگوی مناسبی برای دبیران و دانش‌آموزان درس انشای فارسی به‌شمار آید. این کتاب که گونه‌ای درس‌نامه‌ی کاربردی انشای فارسی است، میزان انضباط کاری و

جدید علمی در درسی چون انشا را که به عقیده‌ی بسیاری، از تفنّات و زواید برنامه‌ی آموزشی است، نشان می‌دهد (برای آشنایی بیشتر، رک. نیساری، ۱۳۲۸). نگارش، نیاز همیشگی دانش‌آموزان و دانشجویان است که متأسفانه در سال‌های اخیر به آن کم‌توجهی شده و نتیجه‌ی آن ضعف نگارش تحصیلکردگان است. نیساری علاوه بر نوشتن کتاب در این زمینه برای دبیران، مسابقه‌های انشانویسی برای دانش‌آموزان برگزار می‌کرد تا بر علاقه‌ی آن‌ها به نگارش و انشا بیفزاید.

۲.۱.۲. دستور خط فارسی

نگرانی نیساری درباره‌ی خط و زبان فارسی و ضرورت تفکیک تلفظ از نوشتار، روش‌مندی و یکسان‌سازی املا‌ی فارسی، ارج نهادن به ویژگی‌های منحصر به فرد خط فارسی و تمییز آن از خط عربی^۱ او را به نوشتن کتابی ارزشمند در این زمینه سوق داد. کتاب دستور خط فارسی حاصل این دغدغه است که می‌کوشد پیوند و پیوستگی خط و زبان فارسی را با یکدیگر نشان دهد، بسیاری زواید غیر ضروری موجود در خط را که ویژه‌ی زبان عربی است، حذف کند و در مقابل، نشانه‌هایی متناسب با ویژگی‌های زبان فارسی برای خط آن پیشنهاد دهد. از نظر نیساری کسی که به قصد نوشتن مطلبی قلم به دست می‌گیرد، اگر رعایت نکات املا‌ی در کار و حرفه‌ی او امری فرعی و ثانوی است، احتمال دارد که تنها در حد ذوق و قیدی که نسبت به این مسایل دارد عمل کند. اما کسی که به دیگران دستور، انشا و املا می‌آموزد، یا کتاب دستور و لغت تألیف می‌کند، مسئولیت بیشتری درباره‌ی این موضوع به عهده دارد (رک. نیساری، ۱۳۷۴: ۱۳-۱۴).

۳.۱.۲. آموزش زبان فارسی به غیر فارسی‌زبانان

دکتر سلیم نیساری از پیشگامان تألیف کتاب در زمینه‌ی آموزش زبان فارسی به غیر فارسی‌زبانان است. براساس مقاله‌ی «استاد دکتر سلیم نیساری، پیشگام تألیف کتاب‌های آموزش زبان فارسی به غیر فارسی‌زبانان»، کتاب *فارسی یاد بگیرید* از نیساری در میان انبوه کتاب‌هایی که امروزه در این زمینه نوشته شده، پیشگام این رشته در ایران است. البته منظور، منابع رسمی آموزشی نوین است؛ وگرنه پیشینه‌ی آموزش زبان فارسی به سده‌ها پیش برمی‌گردد و حتماً کسانی که قصد یادگیری زبان فارسی را داشته‌اند، از منابعی چون فرهنگ‌ها و متون علمی و ادبی بهره می‌برده‌اند. باز تأکید بر نگارش کتاب در ایران است؛ چون پیش‌تر کتاب‌هایی در این زمینه در خارج از ایران برای آموزش فارسی نوشته شده بود. این کتاب که در سال ۱۳۳۴ چاپ شده، با اینکه

۱۲۸ ————— مجله‌ی حافظ پژوهی، شماره‌ی ۲۳، سال ۲۳ (دوره‌ی جدید، شماره‌ی ۲)، بهار ۱۳۹۹

نخستین کتاب آموزشی در نوع خود است، بسیاری از معیارهای یک کتاب آموزشی مناسب را دارد. معیارهایی چون عنوان مناسب، کیفیت نگارش و چاپ، برخورداری از تصاویر رنگی جذاب برای کمک به یادگیری فراگیران، نگارش براساس چارچوب نظری و علمی دقیق متناسب با سطح پایه، استفاده از آوانگاری و دیگر مواردی که بر ارزشمندی کتاب افزوده است. هوهفلد، استاد زبان‌شناس آمریکایی در مقدمه‌ای که بر کتاب نوشته‌است، آن را سرآغاز مناسبی برای کتاب‌های بعدی در این زمینه دانسته‌است. همچنین کتاب‌های دیگری چون راهنمای مکالمه‌ی فارسی و انگلیسی، راهنمای مکالمه-ی انگلیسی فارسی و کتاب اول فارسی که هر سه در سال ۱۳۳۵ چاپ شده‌اند، از دیگر تلاش‌های نیساری در این زمینه است. ایشان در سال ۱۹۵۴ در دانشگاه ایندیانا، از پایان‌نامه‌ی دکترای خود با عنوان روش تطبیقی آموزش زبان فارسی به عنوان زبان مادری و زبان خارجی با ارجاع خاص به کار نوآموزان دفاع کرد.

۲.۲. معرفی دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ

بخش دوم این مقاله بررسی و معرفی کتاب دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ است که بی‌شک یکی از مهم‌ترین منابع مورد نیاز حافظ‌پژوهان و حافظ‌خوانان است. دفتر دگرسانی‌ها دقیق‌ترین محاسبه‌ی اختلاف نسخه‌های حافظ و نسخه‌بدل‌های آن است که حاصل عمر پربهای سلیم نیساری است. اولین نسخه‌ی این کتاب در سال ۱۳۸۵ زیر نظر فرهنگستان زبان و ادب فارسی چاپ شد. با توجه به ارزش و اهمیت کتاب و کمیابی آن و از طرفی تقاضای حافظ‌پژوهان، چاپ دوم این کتاب ضروری می‌نماید.

۱.۲.۲. مقدمات کتاب

منظور از دگرسانی، تغییراتی است که در واژه‌ها و ابیات دیوان حافظ براساس تفاوت نسخه‌ها وجود دارد. واژه‌ی «دگرسانی» به جای عبارت «نسخه بدل» در نظر گرفته شده است. دیوان حافظ شاید بیش از هر کتاب دیگری رونویسی و در طول سده‌ها دچار دگرسانی‌ها و تحریف‌های خواسته یا ناخواسته شده است.

در میان اختلاف‌های فراوانی که گذر زمان به نسخه‌های متعدد دیوان حافظ وارد کرده، یکی از بهترین روش‌ها برای یافتن «حافظ برتر» یافتن نزدیک‌ترین نسخه‌ها به زمان شاعر یا به تعبیر اهل تصحیح «اقدام نُسخ» است. نیساری براساس ۵۰ نسخه‌ی خطی دیوان مربوط به سده‌ی نهم که از کتابخانه‌های کشورهای مختلف دنیا چون ایران،

ترکیه، هند، تاجیکستان، آمریکا، فرانسه و... به دست آورده، دفتر دگرسانی‌ها را تنظیم کرده است. از این ۵۰ نسخه، ۴۱ نسخه دیوان کامل، دو نسخه نیمه‌کامل و هفت نسخه گزیده یا منتخب غزلیات حافظ هستند. در دفتر دگرسانی‌ها، نیساری بحثی را پیرامون علت پدید آمدن این همه اختلاف در ثبت واژه‌ها و عبارت‌های شعر حافظ مطرح کرده و برای این موضوع چند دلیل برشمرده است:

۱. او برخلاف نظر کسانی چون مسعود فرزاد که عامل اصلی اختلاف نسخ را خود حافظ می‌داند، تنها شمار اندکی از این اختلاف‌ها را به حافظ نسبت می‌دهد و آن هم در مواردی چون آرایش و پیرایش شعر برای هنری‌تر ساختن آن، دلایل اجتماعی و مصلحت‌های سیاسی که ایجاد بیم و نگرانی می‌کرده و تغییر موارد فردی و اختصاصی، که زمانی به مناسبت خاصی سروده شده، به مفاهیم کلی‌تر و همه‌زمانی بوده است.

۲. دومین علت ایجاد دگرسانی‌ها و شاید مهم‌ترین آن، کاتبان و نسخه‌برداران هستند که با دستبرد آگاهانه یا سهو ناخودآگاه موجب تحریف شعر حافظ شده‌اند که این عامل خود به چند دلیل صورت پذیرفته:

الف) حافظ، شخصاً تمایلی به تدوین اشعار خود نداشته و حتی به دیگران نیز اجازه‌ی این کار را نمی‌داده است. در نتیجه پس از وفات او بنا بر قول مشهور، محمد گل‌اندام عهده‌دار این کار می‌شود. اما اختلاف نسخه‌ها، پراکندگی و پاشانی ابیات و ترتیب غزل‌ها در همان آغاز سده‌ی نهم، حاکی از این است که تنها نسخه‌ی مدون و واحد گل‌اندام اساس کار کاتبان نبوده است؛

ب) مورد دوم، اعتماد کاتبان به حافظه‌ی خود و بی‌دقتی در مراجعه‌ی دقیق به نسخه‌ی اساس یا سرمشق خود و نیز شتاب‌کاری در رونویسی بوده است؛

پ) تغییرات سلیقه‌ای و ذوقی کاتبان که گاه واژه یا عبارتی را به دلیل دوربودن از پسند و عادت ذهنی خود تغییر می‌داده‌اند؛

ت) تغییرها براساس حدس و گمان به دلیل ناخوانایی یا افتادگی یا اشتباه در کتابت؛
ث) اشتباه در ثبت واژه یا عبارتی به دلیل خطای شنیداری، در مواقعی که کسی می‌خوانده و کاتب یا کاتبان می‌نوشته‌اند.

۳. علت دیگر ایجاد دگرسانی‌ها تأثیر عوامل طبیعی در گذر زمان بوده که گاه موجب اضافه‌شدن نقطه‌ای یا پاک‌شدن حرف یا نقطه‌ای شده است.

به نظر نگارنده یکی دیگر از دلایل اختلاف نسخه‌ها و ایجاد دگرسانی‌ها، که نیساری به آن اشاره نکرده است، پیچیدگی و توپرتویی معنایی شعر حافظ است؛ درک بلندای شعر حافظ، ایهام‌پذیری، چندمعنایی و اشارات ظریف گوناگون که شعر حافظ را وزین و پخته کرده، برای کاتبان سخت بوده؛ بنابراین به شک‌افکنی ایشان طبیعی می‌نماید. به‌هرحال، دریافت مقصود حافظ کار هرکسی نیست؛ بلکه نیازمند خبرگانی از نوع حافظ و اندیشگانی از جنس او بوده. امروز نیز چه در زمینه‌ی تصحیح و شرح غزلیات چه در بهره‌مندی، لذت ادبی و برقراری ارتباط با حافظ، اذهان حافظانه‌تر پیشروترند.

نیساری دگرسانی را از اشتباه تفکیک کرده است؛ دگرسانی آن است که اگر با همه‌ی فراوانی اختلاف‌ها، در جای خود قرار بگیرد، شعر قابل خواندن و فهمیده‌شدن است. اما اشتباه آن است که موجب عیب در قافیه، وزن و املا‌ی واژه می‌شود یا معنی را دچار مشکل می‌سازد. برای نمونه در بیت معروف

کشتی‌نشستگانیم (شکستگانیم) ای باد شرطه برخیز   باشد که باز بینیم دیدار آشنا را
اختلاف دو واژه‌ی شکستگان و نشستگان، دگرسانی است نه اشتباه. چون می‌توان آن را به هر دو صورت خواند و معنایی از آن برداشت.

در دفتر دگرسانی‌ها، نیساری توضیح‌های دقیقی درباره‌ی معیارهای گزینش متن اصلی و منتخب می‌دهد که عبارتند از: ۱. ضبط اکثریت نسخ؛ ۲. ضبط اقدم و اهم نسخ؛ ۳. توجه به سنخ اندیشه و سبک بیان حافظ «بر پایه‌ی استنباط از ممیزات شعر حافظ و استفاده از فرهنگ بسامدی واژگان غزل‌های حافظ و بهره‌گیری از موازین نقد ادبی» (رک. نیساری، ۱۳۸۵: ۱۷). برای این منظور، مصحح باید با اصول سبک‌شناسی، به‌ویژه سبک شعر حافظ آشنایی کامل داشته باشد. مصحح برای گزینش واژه‌ها و عبارت‌های مناسب در دیوان حافظ باید به تلفیق سه جنبه‌ی «مفاد و معنا، لفظ و کلمه، صوت و آهنگ» نظر داشته باشد.

او همچنین معیارهای گزینش اهم نسخ را شایستگی کاتب (دانش، دقت و امانت‌داری)، اصالت متن و منقح و مضبوط‌بودن نسخه می‌داند. منظور از منقح بودن، پیراستگی مندرجات نسخه از الحاقیات و اشعار مشکوک، ابیات اضافی و الحاقی در داخل اشعار است و منظور از مضبوط‌بودن نیز جامع‌بودن محتوای نسخه از نظر تعداد غزل‌های اصیل، قصیده‌ها، مثنوی‌ها و شمار بیت‌های موجود در هر غزل است (همان: ۱۸).

در دفتر دگرسانی‌ها نه تصحیح قیاسی صورت گرفته نه تصحیح ذوقی؛ بلکه معیار گزینش، ضبط نسخه‌ی مورد استناد بوده است. تصحیح قیاسی آن است که مصحح بر پایه‌ی استنباط‌های لغوی، دستوری، یا ضرورت وزن و قافیه، اصلاح مختصری در اشتباه موجود در نسخه اعمال کند؛ البته به شرط آنکه تصحیح متن اشتباه، به کمک نسخه‌های دیگر ممکن نباشد. مرز ظریفی میان تصحیح قیاسی و تصحیح ذوقی وجود دارد که اغلب موجب به‌گمان‌افکنی مصححان می‌شود؛ چراکه در بسیاری موارد، ذوق و پسند شخصی مصحح در تشخیص درست از نادرست دخیل شده، او را از تصحیح منطقی و علمی دور می‌سازد.

۲.۲.۲. روش کار در تنظیم جدول‌ها

نیساری پس از توضیح مقدمه‌های ضروری، به معرفی مختصر ۵۰ نسخه‌ی مورد نظر می‌پردازد و هر یک را به صورت جداگانه، با آوردن تصویری از یک صفحه‌ی نسخه‌ی مورد نظر به خواننده می‌شناساند.

روش کار نیساری در بررسی دگرسانی‌ها، گزینش ۱۰۳۴۰ مدخل از ۴۲۴ غزل اصیل است که به ترتیب الفبایی شماره خورده‌اند. پس از آوردن متنی از غزل که با بررسی انتقادی نسخه‌های سده‌ی نهم و بر پایه‌ی سبک اندیشه و بیان حافظ گزینش شده، در کنار هر بیت شماره‌ی آن ذکر شده است. نیساری کوشیده املا‌ی واژه‌ها را به رسم الخط امروزی نزدیک سازد تا امر خوانش و فهم غزل‌ها برای مخاطب آسان شود. در غزل‌هایی که بیت یا ابیاتی اضافه بر ابیات متن مورد نظر، در بعضی نسخه‌های دیگر دارد، پس از پایان غزل، زیر خط پایان غزل، بیت‌های اضافی با ذکر شماره‌ی ترتیب آن‌ها درج شده است. این ابیات شامل مواردی است از قبیل بیتی که شکل متفاوتی از یکی از ابیات مندرج در غزل است با قافیه‌ی یکسان، یا مضمون یکسان، یا هر دو (طبیعی است هر دو بیت نمی‌توانند در یک غزل باشند)، یا بیتی است که به احتمال زیاد سروده‌ی حافظ نیست و شاید بعدها به متن راه یافته است. مورد سوم ابیات متضمن مدح ممدوحان حافظ است که در نسخه‌های قدیمی اغلب محذوف بوده، اما بعدها به غزل‌ها بازگردانده شده‌اند.

در پایین غزل، نسخه‌هایی که این غزل را داشته‌اند معرفی شده، توضیحات دقیقی درباره‌ی افتادگی‌ها و اضافه‌های نسخه‌های مورد نظر در پایین صفحه آمده است. سپس برای هر غزل جدولی تنظیم شده که در یک ستون شماره‌ی غزل، در ستون دیگر متن عبارت یا

۱۳۲ ————— مجله‌ی حافظ پژوهی، شماره‌ی ۲۳، سال ۲۳ (دوره‌ی جدید، شماره‌ی ۲)، بهار ۱۳۹۹
واژه‌ی مورد نظر، در ستون بعدی دگرسانی‌ها و نسخه‌هایی که این شکل از دگرسانی یا
شکل‌های دیگری از آن را دارند به طور اختصاری معرفی و در ستون پایانی نیز اشتباه‌ها و
دگرسانی‌ها از هم تفکیک شده‌اند. نیساری مهم‌ترین فایده و نتیجه‌ی این بررسی‌ها را در
دفتر دگرسانی‌ها «نزدیک‌ساختن راه دستیابی به متن اصیل شعر حافظ» می‌داند (همان: ۲۹).

یادداشت

۱. البته با در نظر گرفتن وام‌گیری ایرانیان از خط عربی و بدون سردادن شعار پاک‌سازی زبان
فارسی از عناصر عربیت یا لزوم تغییر خط به پهلوی، لاتین و مانند آن که شعار بعضی
روشنفکران و دلسوزنمایان ایرانی در سده‌ی اخیر بوده است.

منابع

- ثروتیان، بهروز. (۱۳۸۸). «بررسی کتاب دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ». کتاب ماه
ادبیات، پیاپی ۱۴۴، شماره‌ی ۳۰، صص ۳۳-۴۵.
- خلیفه، بهمن. (۱۳۸۷). «نگاهی به دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ» دکتر سلیم
نیساری. کتاب ماه ادبیات، پیاپی ۱۳۲، شماره‌ی ۱۸، ۴۴-۵۲.
- دبیرمقدم، محمد و همکاران. (۱۳۹۰). «استاد سلیم نیساری، پیشگام تألیف کتاب‌های
آموزش زبان فارسی به غیرفارسی‌زبانان در ایران». در جشن‌نامه‌ی استاد دکتر سلیم
نیساری، زیر نظر غلام‌علی حداد عادل، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی،
صص ۲۰۳-۲۶۲.
- مایل هروی، نجیب. (۱۳۹۵). «درباره‌ی دگرسانی‌ها و دگرگونی‌های حافظ نیساری». *سفینه‌ی تبریز*، سال ۱، شماره‌ی ۱، ۱۹۵-۱۹۸.
- نیساری، سلیم. (۱۳۲۸). *درس انشای فارسی برای دبیرستان‌ها و دانش‌سراها*. تهران:
ادبیات فارسی.
- (۱۳۷۴). *دستور خط فارسی؛ پژوهشی درباره‌ی پیوستگی خط فارسی با
زبان فارسی*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- (۱۳۸۵). *دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ، برگرفته از پنجاه نسخه‌ی
خطی سده‌ی نهم*. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- (۱۳۹۰). «اجر دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ». کتاب ماه ادبیات،
پیاپی ۱۶۲، شماره‌ی ۴۸، صص ۱۲۰-۱۲۳.